Teach Yourself Samskrit

संस्कृतस्वाध्यायः
द्वितीया दीक्षा

व्यवहारप्रदीपः
द्वितीयः भागः

सम्पादकः
वेम्पटि कुटुम्बशास्त्री

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थानम्
मानितविश्वविद्यालयः
नव देहली

पञ्चमः स्तबकः

5.2 प्रथमः पाठः

[चित्-चन-प्रयोगाः]

चित्-चन-प्रयोगाः

अधोलिखितानि वाक्यानि पठत—

[अधोलिखित वाक्यों को पढ़ें । Read the following sentences.]

पुं.

कश्चित् बालकः पठति ।

कौचित् बालकौ पठतः ।

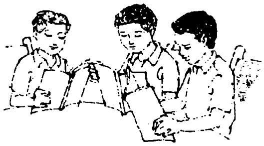

केचित् बालकाः पठन्ति ।

बालः **कञ्चित्** साधुं पश्यति ।

बाला **कौचित्** साधू पश्यति ।

बालः **कांश्चित्** साधून् पश्यति ।

पङ्गुः **केनचित्** दण्डेन चलति ।

पङ्गुः **काभ्याञ्चित्** दण्डाभ्यां चलति ।

बालाः **कैश्चित्** दण्डैः क्रीडन्ति ।

माता **कस्मैचित्** भिक्षुकाय भिक्षां ददाति ।

माता **काभ्याञ्चित्** भिक्षुकाभ्यां भिक्षां ददाति ।

माता **केभ्यश्चित्** भिक्षुकेभ्यः भिक्षां ददाति ।

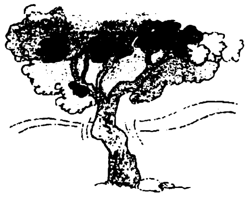

कस्माच्चित् वृक्षात् पत्रं पतति ।

काभ्याञ्चित् वृक्षाभ्यां पत्राणि पतन्ति ।

केभ्यश्चित् वृक्षेभ्यः पत्राणि पतन्ति ।

कस्यचित् बालकस्य स्यूतः अस्ति ।

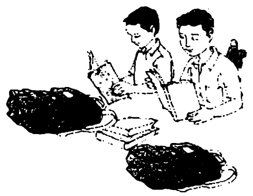

कयोश्चित् बालकयोः स्यूतौ स्तः ।

केषाञ्चित् बालकानां स्यूताः सन्ति ।

ब्रह्मचारी **कस्मिंश्चित्** उटजे वसति ।

एतौ **कयोश्चित्** उटजयोः वसतः ।

एते **केषुचित्** उटजेषु वसन्ति ।

स्त्री.

काचित् बालिका लिखति।

केचित् बालिके लिखतः।

काश्चित् बालिकाः लिखन्ति।

बालः **काञ्चित्** वृद्धां पश्यति।

बाला **केचित्** वृद्धे पश्यति।

बालः **काश्चित्** वृद्धाः पश्यति।

बालः **कयाचित्** महिलया सह गच्छति।

बालिका **काभ्याञ्चित्** महिलाभ्यां सह गच्छति।

बालिका **काभिश्चित्** महिलाभिः सह गच्छति।

माता **कस्यैचित्** ब्रह्मचारिण्यै भिक्षां ददाति ।

माता **काभ्याञ्चित्** ब्रह्मचारिणीभ्यां भिक्षां ददाति ।

माता **काभ्यश्चित्** ब्रह्मचारिणीभ्यः भिक्षां ददाति ।

कस्याश्चित् लतायाः पुष्पं पतति ।

काभ्याञ्चित् लताभ्यां पुष्पाणि पतन्ति ।

काभ्यश्चित् लताभ्यः पुष्पाणि पतन्ति ।

कस्याश्चित् छात्रायाः लेखनी अस्ति ।

कयोश्चित् छात्रयोः पुस्तकानि सन्ति ।

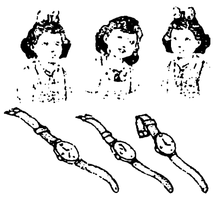

कासाञ्चित् छात्राणां घट्यः सन्ति ।

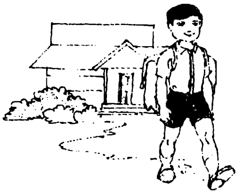

एषः **कस्याञ्चित्** पाठशालायां पठति ।

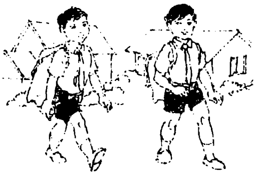

एतौ **कयोश्चित्** पाठशालयोः पठतः ।

एते **कासुचित्** पाठशालासु पठन्ति ।

नपुं.

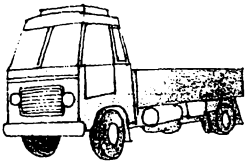

किञ्चित् यानं चलति ।

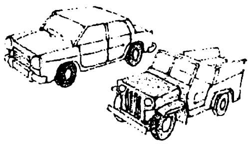

केचित् याने चलतः ।

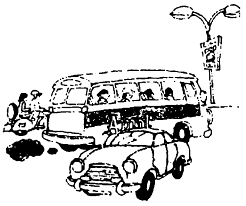

कानिचित् यानानि चलन्ति ।

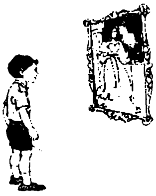

बालः **किञ्चित्** चित्रं पश्यति ।

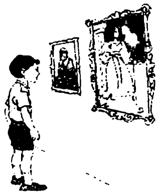

बालः **केचित्** चित्रे पश्यति ।

बालः **कानिचित्** चित्राणि पश्यति ।

विवरणम्

☞ किम्-शब्दरूपाणाम् अन्ते चित्-चन-प्रयोगः भवति–

			एक.	द्वि.	बहु.
नपुं.	किम्	**प्रथमा**	किञ्चित् / किञ्चन	केचित् / केचन	कानिचित् /कानिचन
पुं.	किम्	**प्रथमा**	कश्चित् / कश्चन	कौचित् / कौचन	केचित् / केचन
स्त्री.	किम्	**प्रथमा**	काचित् / काचन	केचित् / केचन	काश्चित् /काश्चन

एवम् अन्यासु विभक्तिषु अपि संयोजनं करणीयम्।

☞ **कति-शब्दस्य रूपाणाम् अन्ते चित्-चन-प्रयोगः भवति। कतिशब्दस्य त्रिषु लिङ्गेषु समानानि एव रूपाणि भवन्ति।**

	चित्	**चन**
प्र.	कतिचित्	कतिचन
द्विती.	कतिचित्	कतिचन
तृ.	कतिभिश्चित्	कतिभिश्चन
च.	कतिभ्यश्चित्	कतिभ्यश्चन
प.	कतिभ्यश्चित्	कतिभ्यश्चन
ष.	कतीनाञ्चित्	कतीनाञ्चन
स.	कतिषुचित्	कतिषुचन

☞ **निम्नाङ्कितानाम् प्रश्नवाचकानाम् अव्ययानाम् अन्ते अपि चित्-चन-प्रयोगः भवति।**

अव्ययम्	**चित्**	**चन**
कदा	कदाचित्	कदाचन
कुत्र	कुत्रचित्	कुत्रचन
कर्हि	कर्हिचित्	कर्हिचन
कथम्	कथञ्चित्	कथञ्चन
कुतः	कुतश्चित्	कुतश्चन

(क) अधोनिर्दिष्टानि वाक्यानि अवधानपूर्वकं पठत–

[अधोनिर्दिष्ट वाक्यों को ध्यान से पढ़ें। Read the following sentences carefully.]

कश्चित् विद्यालयं गच्छति।

कस्मैचित् देहि।

कञ्चित् पाठं पठ।

☞ उपरिलिखितानि वाक्यानि परिशीलयत। प्रथमे वाक्ये 'कः' इति निश्चयः नास्ति। अतः 'कश्चित्' इति प्रयुक्तम्। द्वितीये वाक्ये 'कस्मै दातव्यम्' इत्यंशः न निश्चितः। अतः 'कस्मैचित्' इति। तृतीये वाक्ये अपि तथैव, अतः 'कञ्चित्' इति उक्तम्। एवं ज्ञायते यत् अनिर्णीते अर्थे 'चित्' भवति।

अवधेयम्

कः कश्चित् इति शब्दयोः अयं भेदः

कः	कौन	=	Who
कश्चित्	कोई (एक)	=	Some one

विवरणम्

अनिर्णीते एव अर्थे 'चन' इत्यपि अस्ति। अतः 'चित्' स्थाने 'चन' अपि प्रयोक्तुं शक्यम्। तस्मात् पूर्वोक्तेषु वाक्येषु क्रमेण कश्चन/कस्मैचन/कञ्चन इत्यपि रूपाणि प्रयोक्तुं शक्यानि। एतौ अव्ययशब्दौ 'किं' शब्दात् परं प्रयुज्येते। 'किं'-शब्दस्य विभिन्नविभक्त्यन्तं रूपं कृत्वा 'चित् + चन' शब्दौ योज्येते। 'किम्' इति शब्दस्य यस्यां कस्यामपि विभक्तौ यस्मिन् कस्मिन्नपि वचने परिनिष्ठितरूपात् परमेव 'चित्' 'चन'-शब्दौ भवतः। यथावसरं सन्धिः अपि करणीयः।

उदा. केनचित्, कयाचित्, कञ्चित्, कस्यैचित् इत्यादि।

अभ्यासः — 243

✍ **किं शब्दस्य पुंलिङ्गरूपाणि विलिख्य 'चित्' अव्ययपदं संयोज्य सिद्धरूपाणि रिक्तस्थलेषु लिखत–**

['किम्' शब्द के पुंलिङ्ग रूपों से 'चित्' अव्ययपद जोड़कर सिद्धरूपों को रिक्तस्थान में लिखें। Fill in the blanks with the words derived from the masculine form of '*kim*' with the addition of indeclinable word *cit*.]

पुंलिङ्गे

उदा. **कः + चित् = कश्चित्**

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र.	कः + चित् = कश्चित्	कौ + चित् = कौचित्	के + चित् = केचित्
द्विती.	कम् + चित् = कञ्चित्	.... + = ...	कान् + चित् = कांश्चित्
तृ.	+ .... = ...	काभ्याम् + चित् = काभ्याञ्चित्	कैः + चित् = कैश्चित्
च.	+ = ...	.... + = ...	केभ्यः + चित् = केभ्यश्चित्
प.	कस्मात् + चित् = कस्माच्चित्	.... + ... = ...	.... + =
ष.	+ .... = ...	कयोः + चित् = कयोश्चित्	केषां + चित् = केषाञ्चित्
स.	कस्मिन् + चित् = कस्मिंश्चित्	.... + ... =	.... + =

अभ्यासः — 244

✍ **यथोदाहरणं रिक्तं स्थानं पूरयत–**

[उदाहरण के अनुसार रिक्तस्थान की पूर्ति करें। Fill in the blanks as shown in the example.]

उदा. 1. कः + चित् = **कश्चित्**

2. + चित् = केभ्यश्चित्

3. कयोः + चित् =

4. + चित् = कांश्चित्

5. कस्मिन् + चित् =

कः	कौ	के
कम्	कौ	कान्
केन	काभ्याम्	कैः
कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः
कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः
कस्य	कयोः	केषाम्
कस्मिन्	कयोः	केषु

अभ्यासः – 245

✍ **यथोदाहरणं स्त्रीलिङ्गे रूपाणि लिखत—**

[उदाहरण के अनुसार स्त्रीलिङ्ग रूप लिखें। Write the feminine forms as shown in the example.]

स्त्रीलिङ्गे

उदा. **का + चित् = काचित्**

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र.	का + चित् = काचित्	के + चित् = केचित्	काः + चित् = काश्चित्
द्वि.	कां + चित् = काञ्चित्	.... + = ...	काः + चित् = काश्चित्
तृ.	+ =	काभ्यां + चित् = काभ्याञ्चित्	काभिः + चित् = काभिश्चित्
च.	+ = ...	+ = ...	काभ्यः + चित् = काभ्यश्चित्
पं.	कस्याः + चित् = कस्याश्चित्	+ = ...	+ =
ष.	+ = ...	कयोः + चित् = कयोश्चित्	कासां + चित् = कासाञ्चित्
स.	कस्यां + चित् = कस्याञ्चित्	.... + = ...	+ =

नपुंसकलिङ्गे

	एक.	द्वि.	बहु.
प्र.	किञ्चित्	केचित्	कानिचित्
द्विती.	किञ्चित्	केचित्	कानिचित्

तृतीयादिषु पुंलिङ्गवत् एव रूपाणि भवन्ति।

स्मरत

कान् + चित् = कांश्चित्। कस्मिन् + चित् = कस्मिंश्चित्।

'क' शब्दः 'विशेषणम्'। अतः कश्चित् इत्यादयः अपि 'विशेषणानि' एव।

अभ्यासः — 246

✍ **रिक्तं स्थानं पूरयत—**

[रिक्तस्थान पूरा करें। Fill in the blanks.]

उदा. कस्याः + चित् = **कस्याश्चित्**

1.	काः + चित् =	3.	काभ्यः + चित् =
2.	+ चित् = कयोश्चित्	4.	.... + चित् = काभिश्चित्

अभ्यासः — 247

✍ **अधोनिर्दिष्टानां विशेष्याणाम् अनुगुणं 'किम्' शब्दस्य 'चित्' युक्तं समुचितं रूपं लिखत—**

[अधोनिर्दिष्ट विशेष्यों के अनुरूप 'किम्' शब्द के 'चित्' युक्त रूप लिखें। Write the forms derived from the word '*kim*' with the addition of *cit* according to the qualificands given below.]

उदा. ......**कयाचित्**...... बालिकया।

1.	छात्रः।	16.	नगरात्।
2.	महिलाम्।	17.	गायिकानाम्।
3.	यानेन।	18.	अभिनेतॄणाम्।
4.	वृद्धम्।	19.	लेखिका।
5.	भिक्षुकाय।	20.	स्थानम्।
6.	भगिन्याः।	21.	कारणेन।
7.	देशात्।	22.	उदाहरणानि।
8.	कवेः।	23.	प्रमाणेषु।
9.	वृक्षाभ्याम्।	24.	पुष्करिण्याम्।
10.	नद्योः।	25.	शाटिकाः।
11.	पत्रिकायाम्।	26.	आतङ्कवादिनः।
12.	कथासु।	27.	सैनिकैः।
13.	ग्रामे।	28.	सेवकेभ्यः।
14.	अरण्ययोः।	29.	पुस्तकानाम्।
15.	मन्दिरेषु।	30.	भाषासु।

अभ्यासः — 248

✍ **विशेष्यानुसारं चित्परस्य 'किम्'-शब्दस्य समुचितरूपेण रिक्तस्थानानि पूरयत—**
[विशेष्य के अनुसार 'चित्'-अन्त वाले 'किम्' के समुचित रूप से रिक्तस्थान भरें। Fill in the blanks with the appropriate form of the word '*kim*' on the basis of the qualificand by adding the indeclinable '*cit*'.]

उदा. **कञ्चित्** छात्रम् आह्वय।

1. .... यानेन गन्तव्यम्।
2. .... दरिद्राय ददातु।
3. .... अरण्ये तिष्ठति।
4. .... मित्रेण सह अक्रीडत्।
5. .... जनैः कोलाहलः कृतः।
6. .... अध्यापकः व्याख्यानं करोति।
7. .... कवेः ग्रन्थः एव।
8. .... नगरे पुत्रः पठिष्यति।
9. .... मन्दिरेषु मूर्तयः न सन्ति।
10. .... विद्यालयेषु शिक्षकाः संस्कृतं वदन्ति।
11. .... यानानि तत्र गच्छन्ति।
12. .... मित्रयोः सङ्केतं ददातु।
13. .... पत्राणि अहम् अत्र स्थापितवान्।
14. .... फले स्यूते आस्ताम्।
15. .... यात्रिणः समुद्रतीरे अभ्रमन्।
16. .... वैज्ञानिकौ विज्ञानागारे स्तः।
17. .... सेवकौ स्वामी दण्डितवान्।
18. .... दुष्टजनान् आरक्षकाः निगृहीतवन्तः।
19. .... असहायेभ्यः सर्वकारः अनुदानं दास्यति।
20. .... प्रमाणेन एतत् सुनिश्चितम्।
21. .... नर्तकी रङ्गमञ्चे नृत्यति।
22. .... गायिके गीतं गायतः।
23. .... भगिन्यः नद्याः जलम् आनयन्ति।
24. .... पत्रिकां पठतु भवान्।
25. .... शाटिके आपणात् क्रेष्यामः।
26. .... सञ्चिकाः कार्यालये स्थापिताः।
27. .... महिलया गृहकार्यं सम्पाद्यते।
28. .... छात्राभ्यां सुन्दरं चित्रं कृतम्।
29. .... स्त्रीभिः वस्त्रं प्रदत्तम्।
30. .... पत्न्यै राजा फलं दत्तवान्।
31. .... सेविकाभ्यां पुरस्कारौ दास्येते।
32. .... लेखिकाभ्यः मानपत्राणि प्रदास्यन्ते।
33. .... कथायाः सारांशं लिख।
34. .... लताभ्यः कोमलपत्राणि आनय।
35. .... पत्रिकायां मम लेखः प्रकाशितः।
36. .... पाठशालासु छात्राः न सन्ति।
37. .... नद्योः नौवाणिज्यं प्रचलतु।
38. .... बालिकानां स्वभावः कठोरः।
39. .... पुत्र्यां मातुः अधिकः स्नेहः भवति।
40. .... ध्वनिमुद्रिकासु वेदमन्त्राः भवन्तु।

(ख) अधोनिर्दिष्टानि वाक्यानि अवधानपूर्वकं पठत–

[अधोनिर्दिष्ट वाक्यों को ध्यान से पढ़ें। Read the following sentences carefully.]

कुत्रचित्	- अहं ग्रीष्मावकाशे **कुत्रचित्** गमिष्यामि।	मम पुत्रः **कुत्रचित्** पठिष्यति।
कदाचित्	- किं भवान् **कदाचित्** रथयात्रां दृष्टवान् ?	अध्यापकः **कदाचित्** छात्राय अक्रुध्यत्।
कुतश्चित्	- अद्य **कुतश्चित्** दूरवाणी आगता आसीत्।	एषः सुगन्धः **कुतश्चित्** समायाति।
कथञ्चित्	- तेन **कथञ्चित्** परीक्षा उत्तीर्णा।	अस्माभिः **कथञ्चित्** तत्र गन्तव्यम् एव।
कतिचित्	- अहं **कतिचित्** वर्षाणि संस्कृतप्रचारं कृतवान्।	वयं **कतिचित्** दिनानि बेङ्गलुरुनगरे स्थास्यामः।

☞ **उपरितनवाक्येषु 'कुत्रचित्-कदाचित्' इत्यादीनि पदानि प्रयुक्तानि। एतानि अव्ययानि। पूर्वं यथा किं-शब्देन सह 'चित्' - 'चन' - प्रयोगः दर्शितः तथैव एतैः अव्ययैः सह अपि 'चित्' 'चन' भवतः। 'कस्मिन् स्थाने' इत्यस्य इदमित्थंतया निर्देशाभावे यदा अनिश्चितनिर्देशः भवति तदा 'कुत्रचित्' इत्यस्य प्रयोगः भवति। एवमेव कस्मिन् काले इत्यस्य यदा अनिश्चितनिर्देशः तदा 'कदाचित्' इति प्रयुज्यते। एवमेव 'कुतश्चित्' 'कथञ्चित्' 'कतिचित्' इत्यादयः प्रयोगाः अपि ज्ञेयाः।**

अभ्यासः – 249

'कुत्रचित्, कदाचित्, कुतश्चित्, कथञ्चित्, कतिचित्' इत्येतेषु समुचितं पदं रिक्तस्थाने लिखत–

[कुत्रचित्, कदाचित्, कुतश्चित्, कथञ्चित्, कतिचित् - इनमें से उचित पद से रिक्तस्थान भरें। Fill in the blansk with either of the words : *kutracit, kadācit, kutaścit, kathañcit* and *katicit.*]

उदा.	**कतिचित्** ...... उदाहरणानि अहं लिखामि।	8.	भारतीयाः क्रीडकाः विपक्षदलं जयेयुः।
1.	माता मातुलगृहं यास्यति।	9.	वैदेशिकाः .... वर्षाणि भारते शासनं कृतवन्तः।
2.	पुत्रस्य कृते क्रीडनकं क्रेतव्यम्।	10.	अहं प्रेक्षालयं न गतवान्।
3.	वयं देहलीं गमिष्यामः।	11.	वृद्धः कृषिक्षेत्रं गच्छति।
4.	दिनानि ग्रामे यापयितव्यानि।	12.	महिलाः कोपशीलाः भवन्ति।
5.	अद्य वृष्टिः भवेत्।	13.	छात्राः परीक्षायाम् उत्तीर्णाः भवन्ति।
6.	भवन्तः एतत् कार्यं साधयन्तु।	14.	भवन्तः मुम्बईनगरीं गतवन्तः वा ?
7.	ह्यः महान् कोलाहलः अभवत्।	15.	सर्वे राष्ट्रकार्यं कुर्युः।

16. भ्रातरः तिष्ठन्ति। 18. नगरे सभा भवेत्।

17. नौकाः नदीं तरन्ति। 19. भवन्तः मासान् संस्कृतं पठन्तु।

अभ्यासः — 250

कोष्ठक-स्थितानां दोषयुक्तरूपाणां स्थाने शुद्धरूपाणि लिखत—

[कोष्ठकस्थित दोषयुक्त रूपों के स्थान में शुद्धरूप लिखें। Write the correct forms of the words given in the bracket.]

उदा. (कयाचित्) **केनचित्** बालकेन सह अहम् आगच्छम्।
1. (केनचित्) .... बालिकया उत्तराणि लिखितानि।
2. (काश्चित्) .... यात्री त्रिचक्रिकया अगच्छत्।
3. (कस्यैचित्) .... वृद्धायै भोजनं दातव्यम्।
4. (कस्मिंश्चित्) .... नद्यां तीर्थयात्रिणः स्नान्ति।
5. (कस्याश्चित्) .... अभिनेतुः अभिनयं पश्यामः।
6. (काश्चित्) .... पुस्तकं पठतु भवती।
7. (काश्चित्) .... छात्रम् अत्र आह्वयतु।
8. (कासुचित्) .... अरण्येषु चन्दनतरवः भवन्ति।
9. (कैश्चित्) .... छात्राभिः नृत्यं प्रदर्श्यते।
10. (केषुचित्) .... कलाशालासु संस्कृतं पाठ्यते।
11. (कश्चित्) .... कान्ता गृहे वसति।
12. (कैश्चित्) .... गायिकाः गीतं गास्यन्ति।
13. (कौचित्) .... नायिके अभिनयं करिष्यतः।
14. (काश्चित्) .... संस्कृतपत्रिकाः भवन्तः पठन्तु।
15. (कस्यैचित्) .... सेविकायै पुरस्काराः दातव्याः।
16. (कस्माच्चित्) .... लतायाः पुष्पाणि आनय।
17. (कस्यैचित्) .... कथायाः सारं वदतु।
18. (कस्याश्चित्) .... स्थानात् वस्तूनि आनीतवान्।
19. (काभ्यश्चित्) .... प्रमाणैः एतत् सिद्धम्।
20. (कौचित्) .... विद्यार्थिन्यः संस्कृतं वदन्ति।

अभ्यासः — 251

✍ **मञ्जूषातः पदानि गृहीत्वा यथोचितं रिक्तं स्थानं पूरयत–**

[मञ्जूषा के उचित पद से रिक्त स्थान की पूर्ति करें। Fill in the blanks with the appropriate word given in the box.]

कश्चित् / काचित् / किञ्चित्

यथा	**कश्चित्**	बालकः आगमिष्यति।	4.	युवतिः नृत्यति।
1.		वृद्धः उपदेक्ष्यति।	5.	नायिका अभिनयति।
2.		अध्यापकः पाठयति।	6.	फलं पतति।
3.		बालिका क्रीडति।	7.	वस्तु अस्ति।

अभ्यासः — 252

✍ **मञ्जूषातः पदानि गृहीत्वा यथोचितं रिक्तं स्थानं पूरयत–**

[मञ्जूषा के उचित पद से रिक्त स्थान की पूर्ति करें। Fill in the blanks with appropriate word given in the box.]

कश्चित् / काचित् / किञ्चित् / कौचित् / किञ्चित् / केचित् / काश्चित् / कानिचित्

यथा	**कश्चित्**	बालकः रोदिति।
1.		वृद्धौ तत्र वार्तालापं कुरुतः।
2.		युवकाः क्रीडाङ्गणे क्रीडन्ति।
3.		लेखिका पुस्तकम् प्राप्तवती।
4.		बालिके पठतः।
5.		तरुण्यः भोजनालये भोजनं पचन्ति।
6.		यानेन गन्तव्यम्।
7.		पुस्तके अत्र स्तः।
8.		पत्राणि पतितानि।
9.		कार्यं करोति।
10.		अतिथिः आगच्छति।

अभ्यासः — 253

✍ **मञ्जूषातः पदानि गृहीत्वा यथोचितं रिक्तं स्थानं पूरयत—**

[मञ्जूषा में प्रदत्त यथोचित पद से रिक्तस्थान की पूर्ति करें। Fill in the blanks with the appropriate word given in the box.]

कश्चित् / काचित् / किञ्चित्, कौचित् / केचित् / केचित्, केचित् / काश्चित् / कानिचित्

यथा ......**कौचित्**...... वैज्ञानिकौ एतत् निर्मितवन्तौ।

1. .... वृद्धाः एवं ब्रुवन्ति।
2. .... महिलाः आपणं गच्छन्ति।
3. .... मनस्विनः एवम् उपदिशन्ति।
4. .... सभा अद्य आयोजिता।
5. .... विशालः कार्यक्रमः अस्ति।
6. .... महत्यः नगर्यः सन्ति।
7. .... भवनानि नष्टानि।
8. .... युवत्यः चित्रालयं गन्तुम् इच्छन्ति।
9. .... मद्यपाः रथ्यासु पतिताः सन्ति।
10. .... सर्वकारीया योजना अस्ति।
11. .... बालिके माम् उक्तवत्यौ।
12. .... बालिके क्रीडितवत्यौ।
13. .... युवकौ पुरस्कारं प्राप्तवन्तौ।
14. .... विद्वान् एवं न मन्यते।
15. .... विदुष्यः संस्कृतग्रन्थान् विरचितवत्यः।

अभ्यासः – 254

✍ **किम्-शब्दस्य विशेष्यानुगुणेन विभक्तिरूपेण सह 'चित्' इति संयोज्य रिक्तस्थानं पूरयत–**

[विशेष्य के अनुसार 'किम्' शब्द के विभक्ति रूप के साथ 'चित्' जोड़कर रिक्तस्थान की पूर्ति करें। **Fill in the blanks with the appropriate form of *kim* with the addition of *cit* conducive to the qualificands.**]

पुं.

1. .... वैज्ञानिकाः भवन्ति।
2. .... कविः भवति।
3. .... गायकौ भवतः।
4. .... छात्रम् अध्यापकः पृच्छति।
5. .... बालकौ जननी आह्वयति।
6. .... नगरात् सः आगतवान्।
7. .... अरण्ये एकः सिंहः आसीत्।
8. .... व्याजेन अहं काव्यं पठामि।
9. .... भिक्षुकाय एतत् वस्त्रं देहि।
10. .... राज्ञः भवनम् एतत्।
11. .... गृहेषु इदानीम् अपि संस्कृतेन एव व्यवह्रियते।
12. .... युवकाभ्याम् एषः भारः वोढुं शक्यते।
13. .... मन्दिरेषु त्रयाणां महतां देवानां मूर्तयः सन्ति।
14. .... द्वयोः स्थानयोः कृते यात्रापत्रं स्वीकरोतु।
15. .... दिवसेषु मम सामर्थ्यम् अधिकम् आसीत्।

स्त्री.

1. .... बाला आगत्य माम् उक्तवती।
2. .... नूतननायिकायाः अभिनयं पश्यामः।
3. .... त्रुटेः संशोधनं न जातम्।
4. .... लेखिकायाः लेखेषु बालक्रीडाः एव सन्ति।
5. .... नगर्याः प्रभावः त्वयि नास्ति।
6. .... नद्यां मकराः सन्ति।
7. .... कथाम् अहं श्रोतुम् इच्छामि।
8. .... अपि भृत्यया अद्य स्वच्छता न कृता।
9. .... अपि शाखायाः वानरः न पतति।
10. .... विद्यार्थिन्यै अध्यापिका पुरस्कारं प्रदत्तवती।

चित्-चन-प्रयोगाः

कर्मायत्तं फलं पुंसाम्

पुरा जानश्रुतिः नाम **कश्चित्** राजा प्रतिवसति स्म। सः एकदा अचिन्तयत्– "सर्वाभ्यः प्रजाभ्यः अन्नदानं करिष्यामि। मम राज्ये **कस्मिंश्चित्** प्रदेशे कोऽपि बुभुक्षया पीडितः न भविष्यति। तस्मात् अहं **किञ्चन** अपूर्वं पुण्यं प्राप्स्यामि" इति। एतद् विचिन्त्य सः **कांश्चन** कर्मकरान् आहूय आदिष्टवान्। तदनुसारेण प्रत्यहं **काचित्** भोजन-व्यवस्था कल्पिता। सर्वे जनाः **कुतश्चित्** अपि आगत्य सानन्दं भोजनं प्राप्य सुखेन कालं यापितवन्तः।

एकदा रैक्वः नामकः **कश्चित्** ब्राह्मणः ऋषिकुमारः तेन मार्गेण शकटेन गच्छन् आसीत्। शकटस्योपरि **कानिचन** काष्ठानि आसन्। मार्गे विपुलं जनसम्मर्दं दृष्ट्वा मुनिकुमारः गमनाय अवसरम् इष्टवान्। तस्य वचनं श्रुत्वा **केचन** राजपुरुषाः तत्र समागताः। ते अपि ब्राह्मणकुमारं भोजनाय आमन्त्रितवन्तः। ते अवदन्– अस्माकं **काचित्** राजाज्ञा अस्ति यत् कोऽपि **कुतश्चित्** आयाति चेत् भोजनं कृत्वा एव इतः गच्छतु। अन्यथा राजा अस्मभ्यं कोपिष्यति।

एतत् श्रुत्वा ऋषिकुमारः प्रत्यवदत्– "अहं कथमपि भोजनं न करिष्यामि। भवतां राजा पुण्यप्राप्तये भोजनं ददाति"। राजपुरुषाः अवदन्– "भवान् **कश्चित्** ब्राह्मणकुमारः इति प्रतिभाति। दानग्रहणं भवतां कर्तव्यम्"। रैक्वः अवदत्– भवतां राजा प्रजानां नाशं करोति। प्रजानां देशस्य च रक्षणं राज्ञः परमं

कर्तव्यम् । अहं तरुणः अस्मि । कार्यं कृत्वा अन्नं प्राप्स्यामि । अतः श्रमं विना **कस्मिंश्चित्** अपि देशे भोजनं न करिष्यामि । राजा भोजनव्यवस्थां कृत्वा जनान् अलसान् कर्मविमुखान् च करोति । मम वचनं राज्ञे श्रावयन्तु– "अस्मिन् राज्ये ये केचन वृद्धाः, असहायाः, असमर्थाः, अन्धाः सन्ति ते एव अत्र भोजनं कुर्वन्तु, न तु सर्वे । अहं तु कथमपि अन्नग्रहणं नैव करिष्यामि" इति उक्त्वा ऋषिकुमारः **कञ्चित्** प्रदेशं निरगच्छत् ।

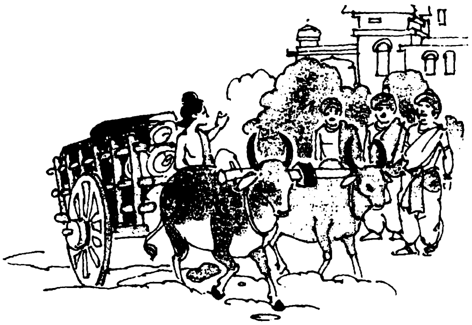

एतत् वृत्तं श्रुत्वा राज्ञः मोहः नष्टः । **कानिचन** रत्नानि **कतिचन** मालाः च गृहीत्वा राजा स्वयम् एव मुनिकुमारस्य समीपं गतवान् । तं प्रणम्य शिष्यत्वेन ज्ञानार्जनम् अकरोत् ।

◆◆◆

अभ्यासः — 255

1. यथोचितं रिक्तस्थानानि पूरयत–

[यथोचित रिक्तस्थान की पूर्ति करें। Fill in the blanks with appropriate word.]

(i)	राजा।	(कश्चित्, काचित्, किञ्चित्)
(ii)	कर्मकरान्।	(कानिचन, काश्चन, कांश्चन)
(iii)	काष्ठानि।	(केचन, कानिचन, काचन)
(iv)	वृद्धः।	(कानिचन, कश्चन, काचन)
(v)	मालाः।	(कानिचन, केचन, काश्चन)
(vi)	प्रदेशे।	(कस्मिंश्चित्, केनचित्, कस्यचित्)
(vii)	मार्गेण।	(कयाचित्, केनचित्, कस्यचित्)
(viii)	व्यवस्थाम्।	(कञ्चित्, काञ्चित्, कश्चित्)
(ix)	मालाः।	(कश्चन, काचन, कतिचन)
(x)	ब्राह्मणाय।	(कस्मैचित्, कस्यैचित्, केभ्यश्चित्)

2. रिक्तस्थानं पूरयत–

[रिक्त स्थान की पूर्ति करें। Fill in the blanks.]

(i)	कः + चित्	।	(ii)	किम् + चित्
(iii)	कस्य + चित्	।	(iv)	कस्याम् + चित्
(v)	काम् + चित्	।	(vi)	काः + चित्
(vii)	कान् + चित्	।	(viii)	कस्याः + चित्
(ix)	कस्मिन् + चित्	।	(x)	केषु + चित्

सुभाषितेषु चित्-चन-प्रयोगाः

सुभाषितानि

न कश्चित् कस्यचिद् मित्रं न कश्चित् कस्यचिद् रिपुः ।
व्यवहारेण जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥

केचिद् अज्ञानतो नष्टाः केचित् नष्टाः प्रमादतः ।
केचित् ज्ञानावलेपेन केचित् नष्टैस्तु नाशिताः ॥

केचित् प्राञ्जलमिच्छन्ति केचित् वक्रं वचो बुधाः ।
केचित् कथां रसस्फीताम् अतः सर्वं विधीयते ॥

केचन वितरन्ति धनं केऽपि तु तत्सार्धमप्यसुभिः ।
आद्या वदान्यकीर्तिं हन्त लभन्ते परे कदर्यत्वम् ॥

द्विषद्भिः शत्रुभिः कश्चित् कदाचित् पीड्यते न वा ।
इन्द्रियैर्बाध्यते सर्वः सर्वत्र च सदैव च ॥

यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं द्विप इव मदान्धः समभवम्
तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः ।
यदा किञ्चित् किञ्चिद् बुधजनसकाशादवगतम्
तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ॥

◆◆◆

कथायां चित्-चन-प्रयोगाः

पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि

पूर्वम् अस्माकं देशे पतञ्जलिनामा कश्चन वैयाकरणः आसीत् । सः विश्वविश्रुतः भाषाविज्ञानी आसीत् । तेन महाभाष्यनामकः कश्चन अपूर्वः व्याकरणग्रन्थः, कश्चन योगग्रन्थः, कश्चन आयुर्वेदग्रन्थः अपि लिखितः । अस्माकं परम्परायां 'त्रिमुनि-व्याकरणम्' इति या प्रसिद्धिः वर्तते तत्र पतञ्जलिः काञ्चित् विशिष्टां भूमिकां निर्वहति । पतञ्जलेः नामकरणविषये काचित् किंवदन्ती अपि श्रूयते । सः शेषनागस्य अवतारः आसीत् इति काचित् जनश्रुतिः वर्तते ।

एकदा कश्चित् मुनिः कस्मिंश्चित् तडागे स्नानरतः आसीत् । स्नान-समये कश्चित् क्षुद्रः सर्पः तस्य अञ्जलौ अपतत् । किञ्चिद् भीतः मुनिवरः अपृच्छत्– 'कोर्भवान्' इति । सर्पः अवदत्– 'सर्पोऽहम्' । तत् श्रुत्वा मुनिवरः पुनः अपृच्छत्– 'रेफः क्व गतः' इति । सर्पः उक्तवान्– 'त्वया अपहृत' इति । मुनिवरः स्वत्रुटिं ज्ञात्वा लज्जितः अभवत् । सः ज्ञातवान् यत् अवश्यम् अयं कश्चन महापुरुषः विद्वान् च वर्तते । पतञ्जलेः जीवन-वृन्तान्त-विषये अन्याः अपि काश्चन किंवदन्त्यः सन्ति । पतञ्जलेः व्याकरण-महाभाष्यम् आकरग्रन्थः वर्तते । तस्य योगविषयकः अपि विलक्षणग्रन्थः वर्तते । यः कश्चन महाभाष्यं पठति स उत्कृष्टः वैयाकरणः भवति । वस्तुतः पतञ्जलेः व्याकरण-विषये यावान् अधिकारः आसीत् तावान् अधिकारः योगे आयुर्वेदे अपि आसीत् । अस्मिन् प्रसङ्गे कश्चन श्लोकः अपि प्रसिद्धः अस्ति–

योगेन चित्तस्य पदेन वाचां
मलं शरीरस्य च वैद्यकेन ।
योऽपाकरोत् तं प्रवरं मुनीनां
पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ॥

◆◆◆